

МИЛЕНА КУЛИЋ

ТРИ ПРЕДСТАВЕ ИЛИ НЕШТО О ПОЗОРИШНОМ ПОРТРЕТУ МИЛОРАДА ПАВИЋА

САЖЕТАК: У раду ће бити речи о рецепцији драмских комада Милорада Павића, односно позоришним приказима драмских дела овог писца. Рад не обухвата целокупну рецепцију позоришних приказивања већ има намеру да представи три истакнуте позоришне представе по изабраним текстовима овог писца и рецепцију тих позоришних представа на српском говорном подручју и ван њега. У систематизацији рецепцијских извора водиће се рачуна о позоришним и драмским елементима, имајући у виду да Милорад Павић и сам себе дефинише као „двозанаџију” и тако се појављује у нашој јавности, тј. као научник-историчар књижевности, књижевник-писац приповедака, романа, драма и поезије. Изабрана су три текста (*Заувек и дан више*, *Хазарски речник* и *Звездани њлаџиј*) управо због специфичних позоришних приказа ових текстова.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: позориште, драма, Милорад Павић, рецепција, публика, *Звездани њлаџиј*, *Хазарски речник*, *Заувек и дан више*

Иако је Милорад Павић најпре препознатљив по прозном опусу, драмски текстови припадају важним театарским драмским правцима 20. века и представљају значајан позоришни исказ. Позоришних приказивања Павићевих драмских комада није било много¹, имајући у виду светску популарност његових романа, пре свега, *Хазарској речника*, али је готово свако извођене представљало изузетан позоришни догађај. Интересовање за књижевни рад Милорада Павића у иностранству заснивало се или на одушевљењу

---

¹ Попис приказивања може се погледати на khazars.com/index.php/sr/dela-milorada-pavica/pavic-u-pozoristu/2.html.

или на порицању књижевне вредности.² Проходност Павићевог лавиринта, „дубоко укоревен у барокном лавиринту“³, и могућности које нуди његов текст не зависе искључиво од читаоца већ у позоришном амбијенту зависе од сваког гледаоца у позоришној сали. И Јован Ђирилов је мишљења да је у питању писац који је „прошао искуства историје драмске књижевности и то оне најређе, барокне, код нас и у свету“⁴. Ипак, Павић је с радошћу писао „да се може волети то што се пише“⁵. Они који су се усудили да раде Павићеве комаде или адаптације његових прозних текстова, рачунали су на, рансијеровски речено, еманциповане гледаоце који ће успети да повежу све елементе Павићевог хипертекста у једну целину. Носећи лесинговски атрибут синкретичне, позоришна уметност овладава и простором и временом. Поглед на рецепцију тако изведених комада, показује да је публика на различитим крајевима света реаговала одлично на Павића у театру. У намери да прикажемо неке реакције на позоришна приказивања, бавићемо се делима *Заувек и дан више* (приказано 2002), *Хазарски речник* (приказано 2006) и *Звездани њлац: Астџолошки џиручник за неујугене* (приказано 2010) и њиховим изабраним приказивањима. Остаје отворено питање у којој мери је театар успео да изађе на крај са сложеним делом Милорада Павића и задржава се претпоставка да је Павић остао несавладив у оквиру позоришних околности. Његова дела, најпре *Хазарски речник*, превазилази „хоризонт очекивања“ – да употребимо израз Х. Р. Јауса – и ризикује да изазове неразумевање код читалаца/публике/рецепције, па чак и негативне реакције. У очекивању неочекиваног, Павићеве драме „почивају на логици стварног света, али указују колико је он друкчији од света фикције и логике коју он поставља“⁶.

Заувек и дан више

Павићеве текстови су инспирисали режисере широм света. Рецепција у Русији је била одлична, Павић је у Русији стекао изузетну

---

² Јелена Марићевић, „Барок у белетристичком опусу Милорада Павића“, докторска дисертација, Нови Сад 2016, 27.

³ Сава Дамјанов, „Павићев лавиринт“, у: *Писци Павићу*, зборник, прир. Михајло Пантић, Београд 2019, 110.

⁴ Јован Ђирилов, извод из критике, *Полиџика*, 10. VII 1993, наведено према: Милорад Павић, *За увек и дан више: џозоришни јеловник*, Дерета 2001, 119.

⁵ Сава Дамјанов и Милорад Павић (интервју), „Писати са радошћу да се може волети то што се пише“, *Књижевна реч*, год. 14, бр. 258, 10. 6. 1985, 19.

⁶ Андријана Крајновић, „Постмодерно и фантастично у Павићевим драмама *Кревет за џроје* и *Сџаклени џуж*“, у: *Лејшеће виолине Милорада Павића*, зборник, ур. Јелена Марићевић, Универзитет у Новом Саду: Филозофски факултет, Одсек за српску књижевност, Нови Сад 2015, 200.

популарност, изазивао је праву усхићеност код читалаца, док је код критичара присутна тежња за дубљом анализом његових дела. Стога, не чуди што Павића инсценирају не само у Москви већ и у Вороњезу и Прокопјевску. Томе су, свакако, допринели одлични преводи Павићевих дела (Л. Савељеве и Н. Вагапове). Вороњешки камерни театар, који је имао турнеју по Русији са Павићевим комадом *Заувек и дан више* стекао је високу оцену и гледалаца и критике.⁷ У питању је комад који је први пут у историји драме објединио цео „драмски циклус са готово бескрајним низом могућности за сценско-филмску реализацију”.⁸ По сведочењу Сергеја Мешчерјакова, највећи успех је овај комад имао у инсценирању водећег московског театра МХАТ у априлу 2002. године. Светска јавност је преко овог драмског комада упознала на прави начин дело Милорада Павића, а критичка рецепција је писала много о комаду.⁹ Представа је наишла на добру рецепцију, након премијере је десетак периодичних издања писало о комаду. Позитивни утисци су били и о „мушкој” и о „женској” верзији. Дивили су се храбрости О. Табакова, који је по први пут усмерио брод МХАТ-а у територијалне воде постмодернизма, али и Павићевој популарности. Р. Должански (*Комерсант*, 23. април 2002) тврдио је да театар није изашао на крај са сложеним „антиперформативним” комадом Павића, који је остао „просто несавладан”, за све похвале Павићу („велики савремени писац”) и МХАТ-у („Художественици су учинили велику ствар”).¹⁰ Негативну оцену дали су А. Сокољански (*Ведомости*, 27. април 2002) и А. Соломонов (*Газета*, 24. април 2002). По мишљењу Соломонова, представа је подсећала на дечију бајку, редитељ и глумци се нису снашли у „филозофској суштини комада”, мада су протагонисти оптерећивали текст „незамисливим дозама подтекста”.¹¹ Оштрији суд је изнео А. Сокољански, који је одредио рок трајања Павићеве славе („слава српског генија и првог писца 21. века испала је сувише краткотрајна”).¹² По речима Соко-

⁷ Сергеј Мешчерјаков, „Рецепција стваралаштва Милорада Павића у Русији”, у: *Милорад Павић: стипендијски свјетске књижевности*, ур. Иван Негришорац, Матица српска 2018, 98.

⁸ Душан Михајловић, извод из критике, *Јединство*, Приштина 22–23. јануар 1994, нав. према: Милорад Павић, *За увек и дан више: њозоришни јеловник*, Дерета 2001, 122.

⁹ Драматизација комада *Кривеј за њири особе* В. Петрова (Петербург, 2003), није изазвала тако бурне реакције као *Заувек и дан више*. Оцена текста је двосмислена („често је тешко разлучити истинске домете хуманистичког ума од филозофске графоманије преко сваке мере неображеног писца”). Високу похвалу су добили и редитељски поступци В. Петрова, али имајући све у виду, може се закључити да критика није била у потпуности наклоњена овом комаду.

¹⁰ Наведено према: Сергеј Мешчерјаков, нав. дело, 98.

¹¹ Исто.

¹² Нав. према: Исто.

љанског, „метаморфозе простора, које је креирао Валериј Левантал, ефектне су и елегантне”, улоге Калине и Петкутина „одигране су љупко и брижно”, а глумачке трансформације¹³ В. Гроздицког изведене су „веома духовито”.¹⁴ Такву оцену су дали готово сви критичари. У рецепцији ове позоришне представе у много чему је негирана интелектуална вредност представе уз одавање пуног признања њеној театарној спектакуларности.¹⁵ Да је овај драмски текст М. Павића „сушти цимет и ванила”, показује даљи искази из рецепције на руском говорном подручју, посебно критике у *Новим вестима* (24. април 2002, Ј. Јампољска) и *Времени МН* (24. април 2002, И. Корнејева) и *Иностраној књижевности* (бр. 11, 2002, Н. Старосељска): „сама представа је заносна, нежна, скоро бестелесна, начињена у равном будистичком маниру – кратко и пуно, као уздах и издах”, „млеко и мед, зачињени сољу путене земне љубави”.¹⁶ У таквим критичким приказима ове представе често се критичари позивају на мишљење српске публике, која потврђује да је режисер успео тачно да пренесе дух српског народа. Театарско искуство од Шекспира до Боба Вилсона омогућило је Павићу да начини драму „саткану од мистерије смрти и живота, времена и простора, оностраног и стварносног”¹⁷, која се заснива на барокним елементима и грандиозним сликама. Овај комад је интересантан и данас, што показује представа *Заувек и дан више*, која је изведена 2021. године у извођењу Драмске секције Филозофског факултета у Новом Саду, у режији Нине Стокић.¹⁸

Хазарски речник

Рецепција Павићевог књижевног дела у Словенији је доживљавала своје интензивније фазе приликом извођења драмског спектакла *Хазарског речника* у режији Томажа Пандура у Љубљани

¹³ Хазарски жрец, свештеник-ентузијаста наступајућег генетског инжењера и трговац музичким инструментима.

¹⁴ Исто, 99.

¹⁵ Нпр. коментар Н. Каминскаје: „Један приказ смењује други, а мисао се не развија, и монолози јунака делују испразно. Зауврат имамо прелепе призоре. *Заувек и дан више* звучи веома озбиљно. Али, заправо, јесте и то – неизмерно лепо”.

¹⁶ Сергеј Мешчарјаков, нав. дело, 99.

¹⁷ Види: Јован Ђирилов, нав. дело, 119.

¹⁸ Играју: Тијана Бабић, Невенка Црњански, Исидора Тодоровић, Љиљана Врекић, Ведран Пеић, Јован Ковачев, Зоран Кнежевић, Јасна Ђукић, Емилија Поповић, Милица Стојадиновић, Тамара Момчиловић, Данило Јадрански, Димитрије Анђелковић, Боривој Антонић. Режија: Нина Стокић, композитор: Милан Мазинјанин, дизајн светла: Жарко Павлов, мајстор тона: Иван Павлов, музичари: Емилија Милутиновић, Милан Милановић, Бојан Дрезгић.

2006. године.¹⁹ Том приликом, организован је и његов боравак у Словенији те исте године, који је иницирао и омогућио његов пажљиви читалац Душан Манојловић.²⁰ *Хазарски речник* је наишао на одличне рецепције и послужио је и као тематски оквир за дру-га драмска дела.²¹ Ипак, треба имати у виду да је *Хазарски речник*

¹⁹ Било је доста позоришног одјека на објављивање *Хазарског речника*. Између осталог, израелска уметница Естер Бен Закен и музиколог Ејтан Штајнберг прерадили су неколико одломака из *Хазарског речника* и представили их на позорници у оквиру интернационалног фестивала драмске уметности који је одржан у Јерусалиму 7. 8. 1996. Представа је трајала 40 минута, а наслов је био „Атех, принцеза пет лица”. Комад је извела глумица Естер Бен Закен, уз пратњу седморо музичара (виолина, виола, чело, као и старији инструменти: лаута и барок-фура). Представа је имала 8 делова: I Верзија гласника; II Верзија пехара; III Песма Мокадасе; IV Песма Атехе; V Песма Кагана; VI Верзија музичких инструмената; VII „Ку”; VIII Верзија корњача.

²⁰ Залагањем Душана Манојловића допуњен је списак књижевних дела Милорада Павића у Словенији: наиме, пре тог Манојловићевог издавачког подвига, који је остао без преседана у словеначком издаваштву, у првом реду стручној и академској, били су познати неки научни списи професора Милорада Павића, нпр. његова незаобилазна обимна *Историја српске књижевности барокног доба* из 1970. и студија *Војислав Илић и европско јесништво* из 1971. године. Међутим, после продорног *Хазарског речника*, који су многи читаоци у Словенији упознали у оригиналу већ 1984. године, пробуђено је широко и живо интересовање за све Павићеве провокативне, необичне текстове и књиге (нпр. *Предео сликан чајем*, збирка *Стаклени цуџ – ириче са инхеренцијом* из 1998, *Завек и дан више* и друге).

²¹ Позоришни драматург Роко Д’Онџа (Rocco D’Onghia) уврстио је фрагменте Павићеве полемике о Хазарима у своју драму *Ловац снова* (*La cacciatrice di sogni*) 1995. године (објављено у часопису *Hystrio*), а следеће године је била постављена на сцени у миланском позоришту Театро дел Бурато са глумицом Јоландом Капи у главној улози. У драми се ради о мајци која, тражећи своју ћерку Јасну, пролази кроз земљу уништену ратом. Мајка се храни сновима и надом да ће пронаћи своју ћерку идући на путевима рата, већ путањама бајки које јој је некад давно причала. Ово је одељак који се директно надовезује на *Хазарски речник*:

„Одједном једна жена, стара и млада у исто време, пређе опсењене сенке у којима сам ја била и дотаче ми косу дахом, и позва ме. ’Неко кога познајеш, у сновима ме је дуго тражио и затражио ми је да дођем’, рече. Никад је нисам видела, али сам је познавала. Знала сам да може да промени лице седам пута и да поседује седам врста соли, и сваки пут би урањала прсте у другу со, знала сам да само у сну успева да пружи љубав. Колико пута су ми причали легенде о њој и сада је стајала преда мном са својим сребрним очима, са прапорцима уместо дугмади, а на капцима су јој била насликана слова алфабета. ’Ако желиш поново да загрлиш Јасну, мораш плакати, пораш плакати. У сузама је со, сузе су молитве Богу. Само ако будеш пролила све своје сузе бићеш као ја’, рече Атех, принцеза снова.

’Моје су се очи осушиле... празне, празне, празне!’

Изненада чух поточић који ми пролази кроз тело и ток воде како штрца ван очних дупљи. Сузе су падале на под и претварале се у зрна соли.

’Со раздвајања... со носталгије... со нежности... со пометке... со запрепашћења... со патње... со јада.’

Под мојим ногама је било седам језера суза која су расла, и расла, и расла. Брдо соли ме је сад покривало. Али сам ипак успела да угледам небо и на небу удар крила птица.

за свега неколико година „постао планетарни бестселер о чијој рецепцији се већ тада могла написати књига која би више пута превазилазила његов обим”.²² Представа у режији Томажа Пандура (Позориште Атеље 212 Београд & Theaters Љубљана) постигла је велику популарност. Између осталог, учествовала је на Стеријином позорју у Новом Саду на 48. Позорју 2003. године²³ и освојила награде за глумачка остварења.²⁴ Енциклопедијске јединице *Хазарској речника*, које осликавају пут ловаца на снеге, приказане су врло успешно. После неуспешног постављања у САД, *Хазарски речник* у режији Томажа Пандура представљало је позоришни спектакл. То сведоче позоришне критике написане након представе (прим. Иван Меденица, *Време*), али и чињеница да је представа извођена на фестивалима широм света (Словенија, Шпанија, Грчка, Србија, Латинска Америка итд.) и да је награђивана. Језик Милорада Павића је пренет у складу с Пандуровим редитељским језиком, рационални смисао потписнут неким зачудним формулацијама („поглед од кога падају птице”, „очи на ветру постају као велика и мала кашика”, „не шири од десет камиљих смрти”, „очима маљавим као муда”, „њој су увек три петка до вечере” итд.). Наративна структура *Хазарској речника* углавном је успешно транспонована у фрагментарну драмску форму:

Стиче се утисак да прича о далеком народу изгубљеном на источним рубовима Европе, у садејству с њеним сценским „паковањем”, које карактеришу ћилими, печшане дине, коњи, руски

’Умрећу’, мислила сам, ’угушиће ме овај мој исти плач који је постао со’. ’Не смеш више бити ту, мораш да кренеш, иди’, вриштали су гавранови. Нисам успевала да се покренем, али један гавран плавих очију, од кобалта, додаде: ’Трчи, трчи, постоји један пут, једини пут, пут снова.’ Тај глас није био опор, добро сам га познавала, почех да трчим и у том се брду од соли отвори један пут.”

²² Сава Дамјанов, „Павићев лавиринт”, у: *Писци Павићу*, зборник, прир. Михајло Пантић, Београд 2019, 109.

²³ Др. Дарко Лукић, ад. Ливиа Пандур, Томаж Пандур, рд. Томаж Пандур, музика Ричард Хоровиц, дм. Ливиа Пандур, сц. Марко Јапел, кс. Лео Кулаш, Светлана Висинтин, кор. Ервард Клуг, лк. Љиљана Мркић-Поповић, мачевање Станислав Живковић, ард. Јована Поповић, асц. Жељко Рудић, акц. Снежана Пешић Рајић, ад. мачевања Милош Ђалић. Подела (више улога): Јелена Ђокић, Горан Шушљик, Петар Божовић, Драган Мићаловић, Ливио Бадурина, Јелисавета Саблић, Ли Холмс, Тихомир Станић, Светозар Цветковић, Соња Вукићевић, Христина Поповић, Едвард Клуг, Роналд Савковић, Живко Грубор, Александар Грујић, Марко Јањић, Бранислав Јевтић, Радивоје Кнежевић, Милутин Милошевић, Вук Салетовић. Наведено према: *Монографија 60 година Стеријиној њозорја (документарна грађа)*, прир. Александра Коларић, Стеријино позорје, Нови Сад 2015, 150.

²⁴ За глумачка остварења Стеријине награде су добили Драган Мићановић, Лео Кулаш и Светлана Висинтин (вид. Исто, 220).

хртови, дервишки плесови итд., у доброј мери рачуна на маркетиншку експлоатацију *оријенталне еџотике*. Другим речима, гледаоци на западу – а изгледа да је ова представа примарно њима намењена – не морају да разазнају националне, историјске и географске специфичности приче о Хазарима: за њих је све то заједно један чудан, еџотичан и мистичан свет Балкана, Мале Азије и оријента...²⁵

Критика је коментарисала занимљиво решење да један глумац игра све ликове исте вере, у распону од 19. до 21. века (Драган Мићановић хришћане, Тихомир Станић муслимане, Ливио Бадурина Јевреје).²⁶ Ова представа открила је један начин позоришног размишљања који се битно разликује од оног који је владао у нашем конзервативном театру. Након неколико година, 2018. године, у славу Пандура, премијерно је изведен балет *Хазарски речник – Ловци на снове* (на музику Мирослава Бака) у Народном позоришту у Београду.

Звездани ѿлациј: Аџролоџки ѿриручник за неуѿућене

На сцени Малог позоришта у Букурешту 2010. године изведена је представа на основу романа *Звездани ѿлациј: Аџролоџки ѿриручник за неуѿућене* са измењеним поднасловом (*Аџролоџки водич за неуѿућене*). Драматизацију, режију и музичку илустрацију потписали су режисерка Нона Чобану (Nona Ciobanu), а костиме је осмислила чувена модна дизајнерка Дојна Левинца. Иако је одиграно неколико представа, позоришни комад је пропраћен са неколико позоришних критика, али углавном контрадикторних, како је забележила Октавија Неделку у тексту „Милорад Павић у Румунији”²⁷, што показује интересовање за Павићев драмски опус. Илеана Лукаћиу у својој позоришној критици „Звездани плашт. Аџролоџки приручник за неупућене – жалосни спектакл”, коју је поставила на свој блог, тврди да овај писац треба да буде читљивији и да је неуспех представе кривица редитељке која је

желела обиље метафора, симбола, које одређују прозу овог српског аутора, али је позоришна визуелизација збуњујућа за гледаоца који очекује пренос једне кохерентне, покретачке поруке.²⁸

²⁵ Иван Меденица, „Призори који се не покрећу”, *Време*: vreme.com/kultura/prizori-koji-ne-rokecu/ (приступљено 27. 6. 2022).

²⁶ Исто.

²⁷ Октавија Неделку, „Милорад Павић у Румунији”, 197.

²⁸ Илеана Лукаћиу, „Mantia de stele. Indrumar astrologic pentru ghicit-un spectacol lamentabil la Teatrul Mic”, ileanalucaciu.blogspot.com/.../mantia-de-stele-indrumar-indrumar.html/, 3. VII 2010.

Марина Роман, с друге стране, није истог мишљења и даје похвалне исказе за онлајн позоришни часопис Yorick.ro у тексту „Звездани плашт. Астролошки приручник за гатање – лепа представа”: „Ерос и Танатос, рај и пакао, сан и стварност” [...] „роман који вреди поново прочитати”, „филозофска поема са нелинеарним приступом и готово интерактивно писање”, импресионира „јасноћом којом Нона Чобану сече текст и начином на који је успела да задржи поезију и мистерију”.²⁹

Закључак

Ови драмски прикази по тексту Милорада Павића резултат су нужде за новом драмском и театарском поетиком. Иако су приказане представе произашле из различитих култура, језика и позоришних пракси, све показују да Павићев „драмски језик” представља изразит талас позоришне поетике зачудности. Рашомонским мењањем тачака Милорад Павић усложњава принцип читања у којем се губи пасивни традиционални читалац. Читалац, тј. гледалац добија повлашћено место и активно учествује у изградњи текста. Иако је популарност *Хазарској речника* значајно превазишла све позоришне покушаје Милорада Павића, закључак је да су оваква позоришна збивања сублимирала целокупна домаће искуство и начела модерне драматургије и храбро закорачила у светску театарску авангарду.

Мср Милена Ж. Кулић
Матица српска
Одељење за књижевност и језик
стручни сарадник
milenaikulic1@gmail.com

---

²⁹ Марина Роман, „Mantia de stele. Îndrumar astrologic pentru ghicit-un spectacol frumos”, у позоришном онлајн часопису Yorick.ro, rubrica/cronica/special, бр. 24, 3. V 2010.